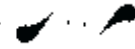

Memory of a Visit: German Fountain (Bir Ziyaret Hatirasi: Alman eşmesi)

Sibel Orhan¹

Abstract

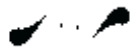
The year 1888, in which German Emperor Wilhelm II took power, caused big changes for the Ottoman Empire. Because Wilhelm II orientated to the East front for expanding the lands and being world power by excepting the usual Bismarck politic. To reach the goals, he approached peacefully to Ottoman lands, which he saw as 'short cut'. He visited the Ottoman territory three times in 1889, 1898 and 1917. None of the visit of Kaiser Wilhelm was the same. In each visit he had a different experiences and left different nice memories behind. Especially during the second visit, he advanced his relationship with Sultan Abdülhamid. During the visit there have been many exchanges of gifts between two emperors. This courtesy went on many times. German Emperor was so pleased after the second visit, that he constructed a fountain to Ottoman lands as a present. This construction known as German Fountain, stands for the memory of this visit, also as a symbol of the close relationship between the two empires. At the same time with this fountain, that is the Emperor Wilhelm's selfdesign, the sample of German culture in Ottoman lands is exhibited.

Keywords: German Fountain, Germany, Ottoman, Abdülhamid II, Wilhelm II.

Özet

Alman İmparatoru II.Wilhelm'in iktidara geçtiği 1888 yılı, sadece Almanya için değil Osmanlı Devleti için de oldukça büyük değişimlere yol açmıştır. Çünkü II.Wilhelm, ülkesi için uzun süredir alışlagelmiş Bismarck politikasının dışına çıkarak, toprak genişletmek ve dünya gücü olabilmek amacıyla, doğu sınırlarına yönelmiştir. Hedeflerine ulaşabilmesi için 'kestirme yol' olarak gördüğü Osmanlı topraklarına barışçıl bir şekilde yaklaşmış, bu toprakları 1889,1898 ve 1917 yıllarında olmak üzere üç kez ziyaret etmiştir. Her ziyaretinde farklı bir iz, farklı bir hatıra bırakmış olan Kayzer Wilhelm, özellikle ikinci ziyareti sırasında Sultan Abdülhamid ile olan dostluğunu daha da ilerletmiştir. Ziyaret süresince iki hükümdar arasında birçok kez hediyeleşme olmuş, sonrasında da yapılan bu jestler devam etmiştir. Hatta Alman İmparatoru, ikinci seyahatindeki karşılama ve ağırlamadan o kadar memnun kalmış ki, sonrasında teşekkür amacıyla Osmanlı topraklarında bir çeşme inşa ettirmiştir. Alman Çeşmesi olarak bilinen bu yapı, hem ziyaretin bir hatırası olmuş, hem de iki hükümdar arasındaki dostluğu simgelemiştir. Aynı zamanda İmparator Wilhelm'in kendi tasarımı olan bu çeşme ile Osmanlı topraklarında Alman kültürünün örnekleri sergilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alman Çeşmesi, Almanya, Osmanlı, II.Abdülhamid, II.Wilhelm.

¹ Lecturer, Kocaeli University, orhan-83@hotmail.com

GİRİŞ

Osmanlı-Alman ilişkileri oldukça geniş bir sürece yayılırken, II.Wilhelm ile II.Abdülhamid arasındaki dostluk yılları bu sürecin yoğun ve önemli bir kısmını oluşturmuştur. Özellikle Kayzer Wilhelm'in, izlediği Weltpolitik siyaseti (dünya siyaseti) çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne yakın olma çabası iki ülke arasındaki ilişkinin şekillenmesinde etkili olmuştur. 1888'de tahta geçişi ile birlikte Almanya'daki değişim fark edilmiş, 1890'lardan itibaren Almanya kendini dünyanın gelecekteki efendisi olarak hissetmeye başlamıştır. Kayzer II.Wilhelm'in 'dünya hakimiyeti' sloganına, akıllı diplomat Prens Bismarck 'böyle bir şey yoktur' diye cevap vermiştir. Ancak Bismarck görevinden ayrılınca, Alman politikası doludizgin bu 'olmayacak şey'in peşine düşmüştür (Ortaylı, 2006: 47).

Alman İmparatoru, dünyaya hükmetme çabasında, öncelikle sanayileşememiş ve zengin kaynaklara sahip bölgeleri tercih etmiştir. Bu anlamda Almanya için gelecek vaadeden Osmanlı Devleti, İmparator'un başlangıç noktası niteliğinde olmuştur.

Çok önemli jeo-stratejik geniş topraklarından, İngiltere sömürgelerine yakın olmasından ve Düvel-i Muazzama tarafından henüz daha doğrudan işgal edilmemesinden dolayı Osmanlı Devleti, Alman iktisadi ve siyaseti için bir tür 'sıçrama tahtası' özelliği taşımıştır. Bu sebeple II.Wilhelm, Osmanlı ile münasebetleri geliştirmek için gerekli teşebbüsleri ve hamleleri yeri ve zamanı gelince yapmış, bunun neticesinde her iki devletin münasebetleri oldukça gelişmiştir. II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında İstanbul'u iki defa ziyaret etmesi de Osmanlı ile olan ilişkilerinde gelinek noktayı göstermiştir (Alkan, 2008: 12). Bu ziyaretleriyle Osmanlı Devleti'ne dostane bir yaklaşım sergilemiş olan Kayzer, amacına ulaşabileceği birçok kapıyı da aralamıştır.

Özellikle 1898 tarihli ikinci gezisi oldukça ihtişamlı ve yoğun olmuştur. II.Abdülhamid dönemindeki bu ziyaretinde Alman İmparatoru, hem İstanbul hem de Filistin, Kudüs, Şam, Beyrut gibi kutsal topraklarda bulunmuştur. Eşi ile birlikte gerçekleştirdiği bu ziyaret sırasında gittiği her yerde oldukça coşkulu karşılanmış, çok özenle ağırlanmıştır. Sultan Abdülhamid hazırlıklarla bizzat kendisi ilgilenmiş, seyahatin her anı planlanmıştır. Gördüğü bu ilgi ve sevgiden çok etkilenmiş olan Kayzer Wilhelm, her fırsatta memnuniyetini dile getirmiş, bununla da kalmamış, teşekkür amacıyla padişaha ve halka birçok hediye sunmuştur.

Bu hediyelerden biri de bugün hala Sultanahmet Meydanında olan Alman Çeşmesi'dir. Alman Çeşmesi, II.Wilhelm'in ikinci ziyaretinin anısına inşa edilmiştir. Avrupa ülkelerinde bu tür durumlarda bir sütun dikilirken, Doğu ülkelerinde ise bunun yerine manen ve maddeten fayda getirecek bir eser yapılmıştır. İmparator da Osmanlı topraklarında bir çeşme inşasını uygun görmüştür (Gözeller, 2010:208).

1.ALMAN ÇEŞMESİ

1.1.Çeşmenin Yeri

Alman İmparatoru İstanbul'da iken kendisine Sultan Abdülhamid tarafından bir vazo hediye edilmiş, bu hediye karşısında çok memnun olan II.Wilhelm İstanbul'da bir çeşme yaptırmak istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti'ne Kayzer'in bu isteği bildirilmiş, çeşmenin yapılması için de uygun bir yer sorulmuştur (BOA., İ. HUS, 73/1316/ Za-24). İmparator namına yapılacak çeşmenin ilk etapta Sultanahmet Meydanı'nda yapılması teklif edilmiştir (BOA., Y.A.HUS., 394/38). Ancak çeşmenin yeri için Sultanahmet uygun görülmemiş bunun üzerine münasip olan başka bir yer sorulmuştur (BOA., İ.HUS., 73/1316/ Za-66).

Bu hususta kendi fikrini belirten Alman hükümeti Nişantaşı bölgesini önermiştir ama Osmanlı hükümeti bu bölgedeki suyun azlığını ve İstanbul halkının faydalanabilmesi için çeşmenin merkezi bir noktada olması gerektiğini gerekçe göstererek Sultanahmet Meydanı fikrinde ısrar etmiştir (Gögüş, 2015:175).

Sonradan Kayzer'in Padişah onuruna yaptıracığı çeşmeyi İstanbul'u tam olarak ifade eden bir yerde yaptırmak istediği söylenerek Nişantaşı'ndan vazgeçilmiş, Sultanahmet konusunda karar kılınmıştır (BOA., Y.PRK.BŞK., 59/29). 29 Nisan 1899 tarihli yazışmada ise, çeşmenin Sultanahmet Meydanı'nın neresine inşasının uygun olacağını belirlenmesi istenmiştir. Eğer çeşme yapıldığında

meydan darlaşacak ve halk şikayet edecek olursa eski evlerden birinin yıkılmasıyla yer açılabileceği belirtilmiştir. Bu işin planının Selim Melhame Paşa tarafından hemen hazırlanması istenmiştir (Yazıcı, 2010: 176) (BOA., İ.HUS., 74/1316/Z/49).

Her ne kadar Alman İmparatorluğu'nun ilk tercihi olmasa da çeşme için seçilen yer Alman gazetelerinde övgü ile karşılanmıştır. 'Berliner Lokal Anzeiger' gazetesi çeşmenin bu meydana "çok büyük bir etkisi olacağını ve mekanın güzelleştirilmesini sağlayacağını" yazmış, "bir çok Müslümanın her gün [inşaat halindeki] binanın çevresinde toplandığı ve Alman Kayzer'inin güzel hediyesi hakkında takdir dolu konuşmalar yaptıklarını" haber vermiştir (Göğüş, 2015: 207).

1.2.Yapılan Hazırlıklar

Çeşmenin tasarımı II.Wilhelm'in bir deseni üzerine geliştirilmiş, planı Kayzer'in özel danışmanı Mimar Spitta tarafından çizilmiş ve yapımı ise Mimar Schoele'ye verilmiştir (Ayyıldız, 2008: 180).

Alman Çeşmesi'nin inşa edileceği yer belirlendikten sonra hazırlıklara başlanmıştır. Çeşmenin Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. Yıldönümünde açılması kararı alınmıştır. O vakte kadar Şehremaneti tarafından bölgede gerekli düzenlemelerin yapılması, kaldırımların onarılması, demir parmaklıkların yapılması ve bölgenin ağaçlandırılması yönünde bilgi verilmiştir (BOA., DH.MKT., 2391/44) (BOA., DH.MKT., 2370/45).

Ancak hazırlıklar tüm hızıyla devam etse de, çeşme, II.Abdülhamid'in tahta çıkış günü olan 1 Eylül'e kadar yetiştirilememiştir. Meydandaki dikilitaşlarla burmalı sütun etrafına granit taştan kaldırım döşenmesi, taşların aralarındaki boş yerlerin bahçe haline getirilmesi, taşların etrafındaki mevcut demir parmaklıkların tamiri ve diğer düzenlemeler için ayrılan paranın yeterli gelmediği, dolayısıyla çalışmaların tamamlanamadığı belirtilmiştir. Çalışmaların bir an evvel sonlandırılması ve meydanın düzenlenmesi amacıyla eksik kalan paranın sağlanması için gereğinin yapılması istenmiştir (Yazıcı, 2010: 179).

1.3. Alman Çeşmesi'nin Açılışı

Osmanlı Hükümeti tarafından Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümü olarak belirlenen açılış günü, Alman İmparatoru tarafından da kendi doğum günü olarak belirlenmiştir. Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, çeşmenin İmparatorun doğum günü olan 27 Ocak'ta açılmasına karar verildiği belirtilerek, açılışa katılmak için 'Moltke' adındaki Almanya talim sefinesinin İstanbul'a geleceği söylenmiştir. Moltke 22 Ocak'ta İstanbul'a gelmiş, açılıştan bir gün sonra da geri dönmüştür (Yazıcı, 2010: 180). Heyet 45 bahriye talebesiyle toplam 271 kişi olarak gelmiştir. Açılış töreninde heyet üyeleri çok iyi ağırlanmış, hepsine nişan takılmıştır (BOA., Y.PRK.HR., 29/86) Heyete ziyafet verilmiş, ikametleri için Beyoğlu'nda Pera Palas Otel'de oda tahsis edilmiştir (BOA., DH.MKT., 2448/107) (BOA., BEO., 1612/120844).

Alman Çeşmesi'nin açılışı 27 Ocak 1901 günü büyük bir devlet töreni ile yapılmıştır. Alman gazeteleri bunun tersini iddia etmiş olsalar da Sultan da, Kayzer de açılışa yer almazlar Bu dönemde Kayzer büyükannesi İngiltere Kraliçesi Victoria'nın 22 Ocak 1901 tarihindeki ölümü sebebiyle törenler için İngiltere'de bulunmaktadır ve Kayzer'in açılışa katılmayacak olması zaten halkın içindeki törenlerde çok ender yer alan Sultan'ın katılmama kararında etkili olmuş olmalıdır. Açılış töreninde onları temsilen Hariciye, Dahiliye ve Evkaf Nazırları, Şehremini Merkez Kumandanı paşalar, Zaptiye Nazırı, Birinci Belediye Dairesi memurları, Almanya Büyükelçisi, elçilikteki memurlar, II. Wilhelm'in gönderdiği Özel Heyet ve Moltke Sefinesi mürettebatı yer almıştır (Göğüş, 2015: 223).

Alman sefiri, çeşmenin açılış törenindeki konuşmasında İmparator hazretlerinin doğum gününe tesadüf eden bu günde toplandığını belirterek, 'iki dost hükümdar'ın yakınlıklarının ifadesi olan çeşmeyi açtıklarını söylemiştir. Hariciye Nazırı ise konuşmasında, Almanya İmparatoru II.Wilhelm hazretleriyle İmparatoriçesi hazretlerinin İstanbul'a ikinci defa seyahatlerinin hatırası olan çeşmenin açılışının İmparatorun doğum gününde yapılmasının yanında, Prusya Krallığı'nın iki yüzüncü senesine girmesini de vurgulamıştır (Yazıcı, 2010: 183).

Açılışa bir koyun kesilirken, Sultan ayrıca biri Kayzer, diğeri kendisi için olan iki gümüş testi bağışlamış ve bu testiler çeşmeden su ile doldurulduktan sonra resmi olarak mühürlenmiştir. Çeşmenin

açılışında çekilen fotoğraflar İzzetli Zekai ve Hüsamettin Bey tarafından bir albüm haline getirilerek Sultan'a takdim edilmiştir. Bu fotoğrafları içeren bir albüm de Kayzer'e ulaştırılmak üzere Korgeneral von Kassel'a teslim edilmiştir (Göğüş, 2015: 224).

Açılış sonrasında Sultan, Kayzer'e kişisel olarak bir telgrafla teşekkür etmiştir. Telgrafta, "Majestelerinin bana ve yurttaşlarıma, İstanbul'a ikinci gezinizin anısına zevkli, güzel bir çeşme yaptırarak bahsettiğiniz gönülden sempatinin kanıtı karşısında çok etkilendim. Bu çeşmeyi sizin doğum gününüzde açmak bana ayrı bir mutluluk verdi" yazılmıştır (Göğüş, 2015: 227).

1.4.Çeşmenin Mimarı Yapısı ve Özellikleri

Alman Çeşmesi'nin kârgir ve metal bütün yapısal elemanları ile süslemeleri Berlin'de hazırlanmış, daha sonra gemiyle İstanbul'a getirilerek Sultanahmet Meydanı'nda hazırlanan temel üzerine kurulmuştur (Yazıcı, 2010: 187).

Sekiz köşeli, yedi musluklu, sekiz tane mücellâ koyu yeşil somaki sütun üzerine atılmış sekiz kemer üstünde bir kubbeden ibaret mermer bir çeşmedir. Sütun kaideleri, başlıkları, taşlar arasındaki kuşaklar, kubbe çenberleri, lüleler ve lülelerin oturtulduğu plâkalar, Cermen üslûbunda kabartma nakışlı tunçtan yapılmıştır (Koçu, 1959: 727).

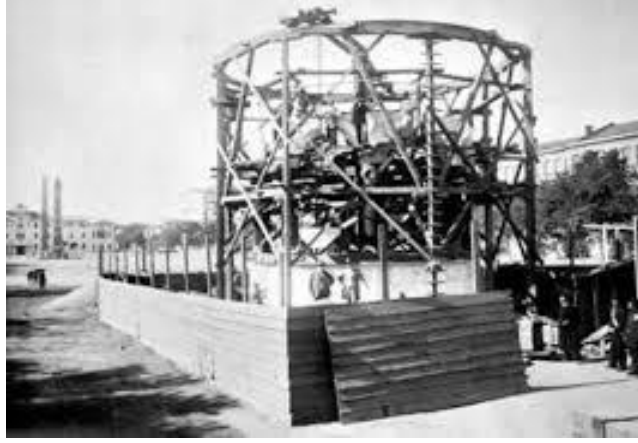
Alman Çeşmesi'nde sütunları birbirine bağlayan kemerlerin üzerinde birer madalyon bulunur. Dördünün içinde yeşil zemine II.Abdülhamid tuğrası, diğer dördünün içinde Prusya mavisini üzerine II.Wilhelm'in simgesi olan W harfi ve altına da II sayısı konulmuştur (Timur, 2009: 28).

Fotoğraf 1. *Alman Çeşmesi (Göğüş, 2015)*

Fotoğraf 2. *Kubbe İçi (Göğüş, 2015)*

Fotoğraf 3. Çeşmenin İnşası (Göğüş, 2015)

Kubbenin eteğine Hattat İzzet'in nesih hattı ile şu tarih kitâbesi yazılmıştır:

Hazret-i Abdülhamid Hân'ın muhibbi-î hâlisi

Zîver-î iklîl-i haşmet Kayser-î âlî-tebâr

Ya'ni Alman İmparatoru hükümdâr-î güzîn

Hazret-i Wilhelm-i sâni kâmrân-ı rûzgâr

Padişâh-î Âl-i Osmânî ziyaret kasededip

Makdemiyle eyledi İstanbul'ü pirâyedâr

Bu mülâkaat-ı muhabbet-perverî tezkâr için

Eyledi bu çeşmesârî sâha-pirây-î karâr

Sû-be-sû câri olan âb-î safâ teşkil eder

Ah-i sâfi-î musâfâtâ misâl-î âbdâr

Vakfagîr-î hayret eder çeşme ehl-î dikkati

Tarz-ı inşâsındaki hüsn-î bedî-î zernigâr

Rükn-i kuvvây-î hayât oldukça âb-î canfezâ

Pâyidâr olsun bu te'sis-î muhabbet-istivâr

Bî-bedel tarihi câri lisân-î lüleden

Oldu bu çeşme mülâkatâ ne dilcû yâdigâr (1316) (Şehsuvaroğlu, 1972: 82).

Çeşmenin iç mekanında yerde de geometrik desenlerden oluşan bir mermer mozaik kaplama vardır. Yapının sekiz kenarına denk gelecek şekilde tekrarlanan motif yine merkezi, dairesel bir motif içinde merkezdeki küçük daireden dış daireye uzanan çiçek yaprağını andıran ışıklardan oluşmaktadır. Üçgenlerle çevrelenen bu dairenin çevresine ise onu ikizkenar yamuk biçimine tamamlayan mermer plakalar yerleştirilmiştir. Cephedeki çeşmelerin üzerinde ise mermer, gene geometrik bir desen kullanılarak işlenmiştir. Muslukların yerleştirildiği diyagonal kare tablalar da bitkisel motiflerle bezenmiştir (Göğüş, 2015: 207).

Çeşme bütünüyle Neo-Bizanten üslubunda tasarlanmış bir eserdir. Sütunların başlıkları 6.yüzyıl Bizans sütun başlıklarının taklidi olarak işlenmiştir (Eyice, 2010: 25).

Üst kısmı kubbemsi şekilde olan beyaz mermerden su haznesinin üzerinde, II.Wilhelm'in ziyareti hakkındaki madeni levha bulunmaktadır. Bu levhaya 'Alman Kayzeri II.Wilhelm 1898 yılı

sonbaharında Osmanlıların hükümdarı haşmetlü II.Abdülhamid nezdine ziyaretinin şükran hatırası olarak bu çeşmeyi yaptırdı' şeklinde yazılmıştır (Koçu, 1959: 728).

Alman Çeşmesi yapıldığı tarihten itibaren halka açık bir meydana bulunduğu için sık sık hırsızlar tarafından tahrip edilmiş, birtakım aksamı özellikle muslukları çalınmış, mozaiklerine zarar verilmiştir. İnşa edildiği dönemden itibaren Türk-Alman dostluğunun sembolü olarak görülmüş, bu yüzden çeşmeye verilen zarar 'Almanlara' karşı algılanmıştır (BOA., ZB., 45/95) (Yazıcı, 2010: 183).

SONUÇ

Kayzer Wilhelm tarafından yaptırılan Alman Çeşmesi, sadece bir ziyaret hatırası olmaktan ibaret değildir. İki hükümdarın ve iki devletin arasındaki ilişkiye dair farklı mesajlar da vermektedir. Alman İmparatoru'nun o dönemin özelliklerinin dışına çıkarak bir çeşme yaptırması, Osmanlı Devleti'ne karşı farklı bir yaklaşımı olduğunu göstergesidir. Bu çeşme ile hem Osmanlı topraklarında kendi gücünü sağlamlaştırmaya çalışmış, hem de dış dünyaya Osmanlı'nın yanındaki dost Almanya'yı göstermek istemiştir.

II.Wilhelm çeşmenin yapımı konusunda da, içine kendi isminin baş harfini yazdıracak kadar, hatta açılış gününü kendi doğum gününe denk getirecek kadar rahat davranmıştır. Halbuki çeşme Osmanlı padişahı onuruna yaptırılmış, halka hediye olarak sunulmuştur. İki hükümdar çeşmenin açılışına katılmasalar da oldukça etkili bir tören yapılmıştır. Bu şekilde ses getirecek bir açılışla hem Almanya'yı daha güçlü göstermiş, hem de Osmanlı'ya verilen bu hediyeyi daha önemli kılmıştır.

Alman Çeşmesi'ni özellikle İstanbul için merkezi olan, tarihi öneme sahip bir bölgede inşa ettirmek istemesi, bu mimariye çok daha farklı anlamlar yüklediğini göstermektedir. Ziyareti sırasında surlardan at üzerinde geçmek isteyen, Müslümanların koruyucusuyum diyen II.Wilhelm bu kez de farklı bir açıdan gövde gösterisi yapmak istemiştir.

Çeşme, dostane bir hediyeden daha çok siyasi bir kimliğe bürünmüştür. İnşa edileceği yerden, açılacağı tarihe kadar her konu çok ince düşünülmüştür. Almanya tarafından bu kadar üstüne düşülürken, Osmanlı halkı çeşmeye çok ilgi göstermemiştir. Hatta sonraki dönemlerde çeşmenin parçalarının çalınması, bakımsız bırakılması Almanlar tarafından eleştirilen bir konu olmuştur. Yine de Alman Çeşmesi denilince ilk akla gelen şey, iki devlet arasındaki dostluğun simgesi olarak değerlendirilmesidir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA., İ. HUS., 73/1316/ Za-24.
BOA., Y.A.HUS., 394/38.
BOA., İ.HUS., 73/1316/ Za-66.
BOA., Y.PRK.BŞK., 59/29.
BOA., İ.HUS., 74/1316/Z/49.
BOA., DH.MKT., 2391/44.
BOA., DH.MKT., 2370/45.
BOA., Y.PRK.HR., 29/86.
BOA., DH.MKT., 2448/107.
BOA., BEO., 1612/120844.
BOA., ZB., 45/95.

Kitaplar ve Makaleler

- ALKAN, N. (2008), Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II.Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI, 10-53.
AYYILDIZ, N. (2008), *II.Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri*, İstanbul: Ofset Yayıncılık.

- EYİCE, S.. (2010), Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İstanbul'da Alman Mimarların Çalışmaları, İ.Baytar içinde, *İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid Kayzer II. Wilhelm*,(s.17-31), İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını.
- GÖĞÜŞ, C. (2015), *Bir II.Alman İmparatorluğu Projesi: Kaiser Wilhelm Anıtı'ndan Alman Çeşmesine*, Doktora Tezi.
- GÖZELLER, A. (2010), Osmanlı Basınında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1889 ve 1898 Yıllarında Osmanlı Devletine Yaptığı Ziyaretler, İ.Baytar içinde , *İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid Kayzer II. Wilhelm*, (s.199-209), İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını.
- KOÇU, R.E. (1959), Alman Çeşmesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 728.
- ORTAYLI, İ. (2006), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım Yayınları.
- ŞEHİSUVAROĞLU, B. (1972), Almanya İmparatoru II.Wilhelm'in Türkiye'yi Ziyaretleri 2: Son Ziyaretler, *Hayat Tarih Mecmuası*, II (7), 80-87.
- TİMUR, T. (2009), Sonun Başlangıcı Bismarck, II.Wilhelm ve Abdülhamid, *Toplumsal Tarih Dergisi*, (181),22-31.
- YAZICI, N. (2010), Türk-Alman Dostluğunun Hatırası 'Nişânesi' Sultanahmet'teki Alman Çeşmesi'nin İnşa Süreci ve Bir Çizimin Düşündürdükleri, İ.Baytar içinde, *İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid Kayzer II. Wilhelm*, (s.173-197), İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını.